

Катерина Яцура

ВІДКРИТІСТЬ СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА ОЗНАКИ

У статті здійснено концептуалізацію поняття відкритості суспільства у соціологічному контексті. Розглянуто категорію «відкритість» та виявлено відмінні риси понять «відкритість» та «транспарентність». Визначено базові характеристики відкритості суспільства. Відкрите суспільство експлікується як суспільство, що спрямоване на розвиток та інновації, на відміну від закритого суспільства, яке має на меті відтворення традиційних форм існування. Окреслено основні етапи формування ідеї відкритого суспільства.

Ключові слова: відкритість, транспарентність, відкрите суспільство, демократія, свобода.

Kateryna Yatsura. The openness of society: basic principles and signs. In the article the conceptualization of notion of openness is executed in a sociological context. The category «openness» is considered and distinctive features of the concepts of «openness» and «transparency» are identified. The basic characteristics of openness of society are determined. Open society is explicated as the society sent to development and innovations, unlike the closed society the aim of that is reproduction of traditional forms of existence.

The basic stages of the idea about the open society are expounding in this case study.

Key words: openness, transparency, open society, democracy, liberty.

Актуальність концептуалізації поняття відкритості суспільства, виявлення його сутності та ключових характеристик зумовлена насамперед тим, що формування відкритого суспільства – одна з основних суспільно-політичних проблем ХХ століття. Практична реалізація базових ідей відкритого суспільства дає можливість припинити боротьбу за пріоритетність певних політичних установок та об'єднатися задля досягнення добробуту конкретних людей, що стало предметом розгляду багатьох теоретиків (А. Бергсон, Дж. Горер, К. Поппер, Дж. Сорос, Ф. Тьонніс та ін.). Крім того, у соціально-політичній думці можна виділити концепції суспільного устрою, окремі ідеї яких стали основними принципами відкритого суспільства (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Дж. Ст. Мілль, А. де Токвіль та ін.).

Метою статті є виявлення сутнісних характеристик та базових параметрів відкритості задля визначення оптимальних та ефективних способів впровадження ідей та цінностей відкритого суспільства в Україні.

Від початку свого становлення як незалежної держави Україна поставила за мету стати частиною світового відкритого суспільства. Такий вибір зумовлений насамперед тим, що проблематика відкритого суспільства набула значної актуальності для світової громадськості саме наприкінці ХХ ст. Ця проблема актуалізувалася і для України, тим більше, що молода держава у цей час переживала процес перебудови суспільно-політичних засад, які склалися за радянського режиму та встигли вкоренитися у масовій свідомості.

Тобто, Україна від самого початку свого існування як незалежної країни та закріплення власних позицій на міжнародній політичній арені на правах самостійного гравця намагається будувати державну політику, дотримуючись

ідей і засад відкритого суспільства. Але на практиці з'ясувалося, що новостворені демократичні інститути не здатні розвиватися в Україні відповідно до цінностей відкритого суспільства, оскільки владна еліта найчастіше дотримувалася точки зору, що впроваджувати модель відкритого суспільства в Україні слід, спираючись лише на досвід країн, що вже впевнено стоять на шляху до «відкритості». Українське суспільство, перебуваючи певний час під владою радянського режиму, звикло до залежності від повсякденного, однакового набору обставин. Тобто, суспільна свідомість звикла до того, що не потрібно знати нічого зайвого, що може ускладнити життя, а потребувала лише конкретної інформації, яка запевнювала, що все відбувається саме так, як повинно відбуватися. Такий тип мислення властивий суспільствам, які К. Поппер класифікує як закриті, або традиційні [1].

Радянська влада запрограмувала суспільну свідомість на тип мислення, характерний саме закритим суспільствам. Суспільство повинно було залишатися незмінним, нагадуючи своєю єдністю живий організм. Члени такого суспільства не можуть та не мають права жити поза межами суспільства, а у його середині для кожного з них існує лише чітко означене поле самовираження. Вільній особистості немає місця в незмінному суспільстві. Єдність традиційного суспільства означає, що його члени повністю належать йому, у них не може бути власних інтересів, а лише ті, які будуть цілком збігатися з інтересами всього суспільства. Звільнитися від такого несправедливого поневолення можливо завдяки умінню критично мислити.

Критичний тип мислення характерний для суспільств відкритого, демократичного типів. Почавши самостійно мислити, люди набувають навичок ефективного розв'язання ряду суспільно-політичних, соціально-економічних проблем. Більше того, перед ними постане безкінечна низка можливостей розв'язання цих проблем. У відкритому суспільстві індивіди вільні у прийнятті рішень.

Таким чином, відкрите суспільство пропонує кожному його члену свободу. Одним із завдань відкритого

суспільства виступає захист свободи. Поняття свободи (слова, думки, творчості тощо) займає пріоритетне місце у концепції відкритого суспільства. Беручи за основу цей факт, можна припустити, що відкрите суспільство культивує цінності лібералізму. Це, перш за все, цінності індивідуальної свободи, а саме – свободи прийняття самостійних рішень та їх здійснення. Для того, щоб рішення, які приймаються індивідом, були не тільки самостійними, але й відповідальними, вони повинні бути засновані на раціональному розумінні реальної ситуації та обґрунтовані. Таким чином, відкрите суспільство – це не тільки суспільство ліберальних свобод, але й суспільство, у якому свідомо «культивується дух раціонального критицизму» [2, с. 27–36], вільного обговорення рішень, що приймаються, та способів їхнього обґрунтування. Лібералізм у своєму комунікативному радикалізмі виходить з того положення, що не може бути взагалі жодних заборон щодо змісту й інтенсивності спілкування і що жодна інституція або владна інстанція не має права визначати та обмежувати поле комунікаційних взаємодій. З цього приводу влучно висловився І. Берлін: «Єдиний істинний метод досягнути свободи полягає у використанні критичного розуму, осягненні того, що доконечне, і того, що випадкове» [3, с. 200]. Тобто, осягнути та використати свободу повною мірою, значить мати можливість за необхідності приймати рішення самостійно, а не під впливом якихось зовнішніх сил, діяти виключно із власних внутрішніх переконань та свідомих цілей. У відкритому суспільстві кожна людина буде мати можливість домагатися власних цілей, а не спільних цілей усього суспільства. Це не означає, що ці цілі обов'язково будуть мати егоїстичний характер. Індивід може поставити собі за мету допомогти задовольнити не власні інтереси, а інтереси іншого. Головне, що вибір мети буде свідомим та самостійним.

Таким чином, у відкритому суспільстві кожен може вільно виражати власні погляди. Тому, у разі ефективного критичного процесу точка зору, яка, врешті-решт, стане пріоритетною, має змогу наблизитися до найкращого

виразу інтересів усіх його учасників. Це – принцип демократії, такої «форми політичного устрою, яка дозволяє пристосовувати уряд до бажань керованих без насильницької боротьби» [4, с. 45]. К. Поппер визнавав демократію найкращою політичною системою із усіх відомих людству, що здатна захистити відкрите суспільство.

Власну класифікацію суспільств запропонував Ф. Тьонніс, виділивши дві амбівалентні категорії: спільнота (аналог закритого суспільства) та суспільство (аналог відкритого суспільства). Але на відміну від класиків, що досліджували відому дихотомію «закрите/відкрите суспільство», Ф. Тьонніс віддавав перевагу спільноті – своєрідному еквіваленту закритого суспільства. Під спільнотою він мав на увазі родину, де особливе місце займають кровна спорідненість та емоційні зв'язки. Також спільнотами можна означити різноманітні професійні або інтелектуальні спілки. В обох випадках провідне місце займають тісні, дружні стосунки. Для суспільства ж, на думку автора, характерні надлишкова безособистісна формальність та великий ступінь індивідуалізму [5]. Разом з тим, зазначимо, що такі відносини виникають на основі особистого, індивідуального інтересу. Тобто, індивіди самі вирішують, що для них є кращим. Свобода дії індивідів та самостійний вибір – головні запоруки відкритого суспільства. Таким чином, Ф. Тьонніс надає своїй моделі відкритого суспільства ті самі характеристики, які йому приписують головні дослідники цього феномену. Щоправда, Ф. Тьонніс описує відкрите суспільство як негативне явище, яке знищує будь-які емоційні зв'язки – опору людяності.

Перебуваючи значний час в ідеологічних тенетах радянської влади, українське суспільство зазнавало обмеження не тільки у виборі стилю життя, але й звикло відчувати страх покарання за спробу вільно, критично мислити. Тому, діставши можливість кардинально змінити уклад свого життя, соціальний та політичний побут, Україна вирішила обрати для себе суспільну модель різко протилежну існуючій раніше. Отже, спочатку ідея відкритого суспільства була висунута як антитеза поняттю тоталітарного суспільства.

Згодом поняття відкритого суспільства використовувалось як визначення суспільних умов для досягнення свободи. Тобто, акценти насамперед зосереджувалися на експлікації відкритих суспільств як вільних. Розпад радянської тоталітарної системи призвів до формування нових демократичних інститутів, характерних для відкритого суспільства, а саме – багатопартійної системи, парламентаризму, конституціоналізму, структур громадянського суспільства та правової держави, свобод слова та друку тощо. В Україні подібні інститути загалом розвивалися, не базуючись на цінностях відкритого суспільства, а деякі з них залишилися на початковому етапі свого формування.

Ми пропонуємо виокремити базові характеристики, які співвідносяться з ідеологією відкритого суспільства. Для більш детального аналізу звернемося насамперед до концептуалізації категорії «відкритість».

У більшості тлумачних словників із гуманітарних дисциплін відсутня згадка про концепт «відкритість». Натомість, у багатьох із них наводиться визначення поняття «відкритий». Так, в Оксфордському словнику цей термін визначається таким чином: «відкритий (open) – незакритий, необмежений, чи неприхований» [6, с. 323]. Також «відкритий – це такий, що може здійснюватися, допустимий, можливий» [7, с. 435].

Виходячи з проаналізованих нами визначень, зупинимося на виокремленні певних базових характеристик відкритості, якими можна оперувати, аналізуючи відкритість суспільства. Відкритим ми пропонуємо вважати суспільство, у якому індивіди необмежені у свободі своїх дій та думки; у ньому відсутні кордони чи обмеження (як на територіальному рівні, так і на рівні соціально-класової мобільності). Для такого суспільства характерна відкрита («прозора», неприхована) владна система, що буде забезпечувати здійснення громадянської волі. Таке суспільство повинне допускати, давати можливість його членам необмежено пересуватися як усередині, так і поза межами конкретного суспільства (горизонтальна та вертикальна мобільність).

Термін «відкритість» згадується лише у поєднанні із поняттям системи. В одному із тлумачних словників дається таке визначення: «відкритість (системи) – властивість системи, що дозволяє її модифікувати чи розширювати» [8, с. 172]. Дійсно, відкрите суспільство являє собою динамічну структуру, воно надає можливість індивідам модифікувати свої цілі та інтереси відповідно до власних потреб та запитів, а також налаштуватися до вимог та пропозицій тих чи інших країн і суспільств. Відкрите суспільство також пропонує низку альтернатив для розширення не тільки територіально-географічних меж суспільства, але також його культурних, соціальних кордонів. Разом з тим, модель відкритого суспільства потребує визначення чітко окресленого вектора розвитку.

Ще однією теоретичною категорією, яка певним чином наближає нас до більш глибокого розуміння відкритого суспільства, є запропонований А. Бергсоном концепт «відкритої моралі» [9]. Така мораль «характеризує індивідів, що вміють, незважаючи на табу та суспільні забобони (закрита мораль), знайти творчий життєвий порив» [10, с. 307]. Спираючись на логіку розмірковувань А. Бергсона, можна зробити висновок про те, що відкрите суспільство потребує індивідів, які володіють мораллю, що відкрита універсальним людським цінностям. У відкритому суспільстві панує відкрита або динамічна мораль. Відповідно, у відкритому суспільстві, на думку А. Бергсона, немає місця пануванню розуму (на що, до речі, звертає особливу увагу К. Поппер). Мораль висуває на перший план принципи недоторканності індивіда, особистої свободи, рівності всіх людей.

Ці принципи мають не примусовий, а спонукальний (підбурюючий) характер. Іншими словами, такі цінності є універсальними. Релігія в такому суспільстві динамічна. Вона проповідує, як уже відзначалося, містичну любов до всіх людей, але при цьому спрямована на певну дію. Найбільше цим умовам, на думку А. Бергсона, відповідає християнство. Отже, динамічна (відкрита) релігія

є релігією містиків. Сучасне суспільство як ніколи потребує містичних генів, підкреслює А. Бергсон. Небувалий за масштабами вплив людини на природу говорить про те, що «людське тіло» розростається. Цьому тілу не вистачає такої ж великої душі [11, с. 500].

Таким чином, ідеал відкритого суспільства, за А. Бергсоном, – єдність людей на основі, яка не має меж духовної спільності з божественною силою. Закрите суспільство, у свою чергу, стало своєрідним трампліном до суспільства відкритого типу (процес переходу, згідно з А. Бергсоном, був розпочатий ще за біблійських часів), без одного не було би й іншого.

Досліджуючи феномен відкритого суспільства, поряд із категорією «відкритість» дослідники часто застосовують такі терміни, як «транспарентність», «прозорість», «гласність», «публічність». На нашу думку, перелічені категорії можна вважати своєрідними параметрами відкритості, її атрибутами, зокрема, категорії прозорості, гласності, публічності. Адже, аналізуючи визначення феномену відкритого суспільства, можна знайти безліч варіантів, де воно характеризується як «прозоре» або «публічне» суспільство. Разом з тим, у науковій літературі немає визначення відкритого суспільства як транспарентного суспільства. Відповідно, категорія транспарентності, корелюючи з категорією відкритості, вимагає окремого аналізу.

Досліджуючи феномен транспарентності, О. Крет інтерпретує «прозорість – як технологічну, відкритість – як інституційну, гласність – як інструментальну характеристики транспарентності, публічність – як доступність будь-якої інформації щодо різних соціальних суб'єктів, підзвітність – як контрольну функцію транспарентності [12, с. 6]. Тобто, автор приписує відкритості допоміжну роль у визначенні сутності транспарентності. Взагалі згідно із тлумачним словником термін «транспарентність» означає достовірність, ясність, відсутність секретності [13, с. 373]. Схоже визначення можна дати, якщо проаналізувати складові цього терміна. Так, у перекладі

з латини «trans» означає «через, крізь», а «parere» – «проявити, з'явитися». Таким чином, бути транспарентним означає проявити ясність крізь таємниці, іншими словами, зробити доступною потрібну інформацію.

На нашу думку, категорії «відкритість» та «транспарентність» виступають як доповнення одна до іншої, але не рівнозначних чи взаємозамінних синонімів. Справа в тому, що залежно від контексту «відкритість» може перекладатися англійською як «openness» та як «transparency». Це означає, що ці терміни хоча і мають схожі визначення, але сутність кожного з них розкривається на різних рівнях. Мається на увазі наступне: відкритим може бути суспільство, державна політика, а транспарентною – наприклад, державна влада або соціально-економічна система. Таким чином, транспарентність – це відкритість на інституційному рівні. На нашу думку, є можливим припущення, що транспарентність є обов'язковим підрівнем відкритості. Але така схема спрацьовує, коли йдеться про структуру суспільства в цілому, а не про окремих його елемент чи рівень.

Не менш важливим є виокремлення властивостей відкритості. Дж. Сорос пропонує таку модель класифікації ступеня відкритості суспільств: регулярні, вільні, чесні вибори; вільні, плюралістичні засоби масової інформації; верховенство закону, підтримуване незалежною судовою владою; конституційний захист прав меншин; ринкова економіка, при якій поважається право власності, забезпечуються рівні можливості та існують гарантії для знедолених; прихильність до мирного вирішення конфліктів; наявність законів, що дозволяють приборкувати корупцію [14].

На нашу думку, оптимальним буде такий перелік властивостей «відкритості»:

❖ взаємозамінність (здатність індивідів до оперування певними ідейними конструктами, які використовуються на різних суспільних рівнях із можливістю обміну інформацією між ними);

❖ інтероперабельність (можливість співпраці, здатність до взаємодії);

❖ модульність (здатність до модифікації шляхом додавання, віднімання або заміни окремих модулів (компонентів, елементів) системи без впливу на інші її частини);

❖ масштабування (можливість застосування одних і тих самих компонентів для систем різних рівнів та розмірів).

Також можна виділити позитивні риси «відкритості», які проявляються у разі ефективного використання та розкриття її властивостей:

❖ спрощення інтеграції різних суспільних рівнів;

❖ застосування всебічних інновацій у важливих сферах життєдіяльності;

❖ продовження життєздатності суспільства завдяки взаємозамінності та збільшення функціональних можливостей окремих індивідів.

Україна, на нашу думку, вже здолала певний шлях до відкритості. Але, все ж, суспільству, яке звикло до того, що його постійно заганяють в ідеологічні, культурні, політичні та соціальні рамки, потрібен не просто час на усвідомлення та сприйняття дарованої свободи дії та думки, а більш якісні приклади навчання всьому новому. Українському суспільству найбільше не вистачає здатності до взаємодії як на рівні відносин влади і суспільства, так і на рівні взаємовідносин між окремими членами та групами суспільства. Вагомою проблемою для України є критично низький, порівняно із країнами Заходу, рівень прозорості владних дій. Суспільство частіше за все може отримати доступ тільки до поверхневої інформації. Для ефективної взаємодії всіх суспільних верств необхідно досягти максимального рівня публічності, підзвітності та гласності процесу взаємообміну інформацією.

Відкрите суспільство характеризується максимальною культурною різноманітністю, воно відкрите усім культурам і системам. Але при цьому, базові цінності відкритого суспільства переважають над іншими і, більше того, забезпечують їхнє існування. У відкритому суспільстві не може бути жодних меж. Проте процес їхнього зникнення наразі відбувається дуже повільно. Кожен крок складного процесу формування відкритості

містить у собі формування зрушень у сфері культури. Цей процес міг мати місце лише в умовах зростання здатностей людей формувати позитивні інновації, вступати в діалог із приводу цих інновацій, їх прийнятності для суспільства. Таким чином, відкрите суспільство існує й змінюється внаслідок самовдосконалення індивідів, що створюють нові відносини, нові виробництва, нові значення, нові рішення.

На наш погляд, відкрите суспільство – як абсолютна модель – не може бути досягнуте шляхом виконання чітких поступових кроків. Як зазначав П. Фейєрабенд, «відкрите суспільство не можна побудувати... його можна зростити на собі та своїх дітях» [15, с. 15]. Це означає, що будь-яка спроба примусово нав'язати ідею відкритого суспільства в окремій державі та наказати дотримуватися конкретних правил задля втілення її в життя у більшості випадків закінчиться невдачею. Саме таких помилок припустилися прихильники соціалізму, комунізму та фашизму – головних утопій минулого століття.

Підсумовуючи, стає можливим охарактеризувати «відкрите суспільство» як вільне суспільство із динамічною структурою, в якому індивіди, будучи схильними до інновацій та критичного мислення, самостійно приймають рішення. Такому суспільству притаманний достатній рівень транспарентності державної влади, що дозволяє кожному з його членів мати публічний доступ до потрібної інформації. У відкритому суспільстві підтримується прозорість владних дій, умовою якої виступає принцип гласності та підзвітності всіх рішень на регіональному і національному рівнях. Відкритість суспільства не заперечує та не обмежує своїх членів у їхніх власних діях, за умови, якщо вони будуть нести за них відповідальність.

1. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : В 2-х т. / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 : У полоні Платонових чарів. – 444 с.

2. Лекторский В. А. Рациональность, критицизм и принципы либерализма (взаимосвязь социальной философии и эпистемологии Поппера) / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1995. – № 10. – С. 27–36.
3. Берлін І. Чотири есе про свободу / Ісая Берлін ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – 272 с.
4. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Куряева]. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.
5. Тённис Ф. Общность и общество / Ф. Тённис ; [пер. с англ.]. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 65 с.
6. Hoad T. F. The Consise Oxford dictionary of English etymology / T. F. Hoad. – OUP General, Oxford University Press. – 1992. – 553 p.
7. Солганик Г. Я. Толковый словарь. Язык газеты, радио, телевидения : около 10 000 слов и выражений / Г. Я. Солганик. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – 749 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
9. Бергсон А. Два источника морали и религии / Анри Бергсон ; [пер. с фр., послесл. и прим. А. Б. Гофмана]. – М. : «Канон», 1994. – 383 с. – (История философии в памятниках).
10. Жюлиа Д. Философский словарь / Дидье Жюлиа ; [пер. с франц. Н. В. Андреевой]. – М. : Международные отношения, 2000. – 544 с.
11. Реале Д. Западная философия от истоков до наших дней : В 4-х Т. / Д. Реале, Д. Антисери. – Т. 4. : От романтизма до наших дней. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 620 с.
12. Крет О. В. Інституалізація транспарентності державної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Крет. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2010. – 20 с.
13. Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Лань, 1999. – 524 с.
14. Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Джордж Сорос ; [пер. с англ.]. – М. : Некоммерческий фонд «Поддержки культуры, образования и новых информационных технологий», 2001. – 458 с.
15. Feyerabend P. K. Science in a free society / P. K. Feyerabend. – London, 1978. – 105 p.